

Каковкіна О.М.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**БОЛГАРСЬКІ ТУРИСТИ У ЗВІТАХ РАДЯНСЬКИХ
ГІДІВ-ПЕРЕКЛАДАЧІВ¹**

Стаття присвячена українсько-болгарським туристичним зв'язкам 1960-х – 1980-х років. Звернення до теми обумовлено маловивченістю цього дослідницького напрямку та проблемою слабого представлення у наукових розвідках місця України в радянсько-болгарських відносинах. Джерельну основу розвідки склав комплекс джерел, які відклались у фондах ЦК КПУ та ЦК ЛКСМУ Центрального державного архіву громадських об'єднань України, зокрема матеріали про діяльність Київського відділення Бюро молодіжного туризму «Спутник». Аналізуються звітні документи найбільшого за масштабами діяльності українського відділення туристичного бюро, розкривається інформаційний потенціал звітів гідів-перекладачів, які супроводжували групи болгарських туристів, що подорожували Україною або через Україну. Результати дослідження свідчать про багатовимірність відносин України і Болгарії у сфері туризму. Образ «друга» стосовно Болгарії, розтиражований радянською та болгарською пропагандою, іноді суперечить інформації використаних джерел. Їх осмислення розкриває не вихолощений портрет болгар та їх ставлення до радянських реалій. У джерелах присутня критика з боку болгарських туристів щодо заідеологізованості програм відвідування СРСР, їх переобтяження військово-патріотичною тематикою та постійним нагадуванням про «вічну» радянсько-болгарську дружбу. Предметом більш ретельного дослідження стали 56 звітів гідів-перекладачів Київського відділення «Спутника» за один рік – 1986-й. Їх зміст відбиває як кількісні показники, так і характеристики груп, відгуки щодо програми, обслуговування, питання, зауваження і побажання туристів. Осмислення та узагальнення викладеної у звітах інформації свідчить про більш високі запити болгарських туристів в обслуговуванні, порівняно з попередніми роками, прагнення розширити програму за рахунок культурно-мистецьких або розважальних заходів. На їх перебуванні відбилися настрої радянської «перебудови» та трагічні події аварії на Чорнобильській АЕС. Уперше публікується один із звітів гідів, яка супроводжувала групу туристів з Болгарії у 1971 р., і який виразно ілюструє особливості роботи з болгарськими туристами, їх ставлення до СРСР.

Ключові слова: туризм, Україна, Болгарія, СРСР, Бюро молодіжного туризму «Спутник».

Постановка проблеми. З-поміж явищ, які виразно відтворюють феномен «радянського», міжнародний туризм посідає особливе місце. В умовах тоталітарної держави і системи, йому була притаманна контрольованість, підпорядкованість з боку влади, політизованість та заідеологізованість. Поряд з цим, він мав для держави економічну вигоду, а для населення туризм, особливо виїзний, слугував значним інформаційним каналом, який руйнував спроби влади повністю його контролювати. У 1960-х – 1980-х рр. Україна була важливою частиною міжнародного туризму, окремим об'єктом туристичних маршрутів або їх складовою, транзитом у подорожах по СРСР, що призвело до формування розлогої туристич-

ної індустрії республіки, діяльність якої відкладалася у значних за обсягом джерельних комплексах. Їх опрацювання дає підстави поставити нові питання як до відомих, так і не вивчених у повному обсязі джерел з історії радянсько-болгарських/українсько-болгарських туристичних відносин у роки існування Народної Республіки Болгарія. У фокусі цього дослідження – матеріали фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Болгарські туристи в СРСР і радянські в Болгарії – популярний сюжет преси обох держав, на шпальтах якої зосереджувалася інформація про стан туристичних контактів. Потрапляла вона у різного роду науково-популярні публікації, які разом із ЗМІ тиражували ідеологеми про «вічну» дружбу радянського (російського) і болгарського народів. У контексті радянсько-болгарських від-

¹ В основі статті – доповідь, виголошена авторкою на Сьомому Міжнародному науковому Славистичному колоквиумі (м. Київ, 18 листопада 2021 р.).

носин фрагменти туристичних історій розглядалися й науковцями, але самостійним предметом їх уваги вони не стали. Публікація, де вони представлені у контексті туристичних відносин СРСР з країнами соціалізму, належить М. Знаменській, яка оприлюднила її у «перебудовний» час [4]. Із сучасних досліджень українських учених, найбільш дотичних до теми, варто назвати статті Т. Сокол (1998) [11] та Г. Злагодух (2013) [3], у яких використано матеріали діяльності «Супутника» з фонду ЦК ЛКСМУ ЦДАГОУ. Авторка останньої залучила декілька звітів «Супутника» для характеристики культурно-дозвілєвої роботи Бюро з іноземними туристами у 1970-х рр. Окремо слід назвати дисертації В. Зінченка (2003) [2] та О. Радченко [10] де, крім залучення того ж фонду ЦК ЛКСМУ, міститься історіографічний огляд праць з історії міжнародного туризму періоду УРСР. Болгарія фігурує в узагальненій інформації поряд з іншими країнами, туристів яких приймали в Україні. Безпосередньо Болгарія як об'єкт туризму проаналізована у статті О. Попова, який за основу дослідження використав звіти керівників груп з СРСР, які виїздили до Болгарії, з російських архівів [9]. Окремі джерела з історії українсько-болгарських туристичних зв'язків 1960-х – 1980-х рр. проаналізовано й авторкою цієї статті. Використані документи фонду ЦК КПУ ЦДАГОУ дозволили з'ясувати проблеми з болгарськими туристами, які подорожували в Україну, СРСР Дунаєм і Чорним морем [7].

Тема міжнародного туризму часів «холодної війни» представлена значною кількістю зарубіжних праць, які значно розширили уявлення про туризм як особливе явище у міжнародних відносинах, запропонували цікаві методологічні підходи до його вивчення. Із робіт болгарських учених варта уваги дисертація М. Іванової (Софія, 2016), у якій у контексті економічних та політичних реалій НРБ 1970-х – 1980-х рр. досліджено діяльність «Балкантуриста» [5]. Виїзний та в'їзний туризм «по-радянськи» студіюється росіянами, які використовують ресурс центральних архівів Росії [1; 8]. Діяльність БММТ «Супутник» у розвитку виїзного туризму в СРСР аналізується у дослідженні британського ученого Р. Хорнсбі [19]. Народна Республіка Болгарія й болгарські туристи фрагментарно представлені у цих розвідках.

Видається назрілою проблема залучення і осмислення нових, неопублікованих джерел для дослідження туристичних зв'язків СРСР і Болгарії, України і Болгарії. Залишається відкритим питання стосовно того, чим Болгарія і болгарські

туристи вирізнялися з-поміж численних «друзів» СРСР по соцтабору, зважаючи на вихолощену історію цієї дружби в офіційному й публічному просторі обох держав «добі соціалізму».

Постановка завдання. Мета цієї розвідки – визначити інформаційний потенціал та цінність для дослідження радянсько-болгарських відносин, власне туристичних зв'язків, звітів гідів-перекладачів, які супроводжували групи болгарських туристів в СРСР, безпосередньо в Україні, з'ясувати особливості болгарських груп і туристів. Основу дослідження склали джерела, які відклались у фондах Центральних Комітетів компартії та комсомолу України, насамперед – документи про діяльність Київського відділення Бюро молодіжного туризму «Супутник» за 1970–1980-ті роки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Десталінізація дала поштовх розвитку міжнародному туризму, де країни соціалізму посідали чільне місце, серед них – й Болгарія. Організаціями, які брали на себе опіку над іноземцями, були «Інтурист», утворений ще у 1928 р. У 1958 р. було утворено БММТ «Супутник» з центральним офісом у Москві, який мав філію в Україні, а у 1972 р. був створений його підрозділ при ЦК ЛКСМУ. Протягом 1960-х – 1980-х рр. зросли масштаби діяльності, урізноманітнилися форми діяльності «Супутника», підвищилася якість обслуговування «Інтуриста», виникли нові інституції, які координували туристичну галузь, вкладалися значні кошти у її розвиток, зважаючи, що туризм давав значний прибуток, зокрема й у валюті, завдяки туристам з країн «капіталізму». Такі позитивні зміни дали підстави назвати період 1970-х – 1980-х рр. «зоряним часом» [12, с. 92].

Збільшення «туристообігу» та його масштабів об'єктивно призводило й до збільшення проблем, які не оминули й прийом болгар. Наприклад, такою напруженою темою для українського керівництва була Одеса як центр українсько-болгарського чорноморського й дунайського туризму. З кінця 1950-х років, коли кількість туристичних турів до Одеси, або через Одесу збільшилася в рази, зросли обсяги контрабанди, відвертих порушень кордону й митних правил з боку болгарських суден та громадян. Цікаво, що ці порушення виправдовувалися з їх боку саме «особливо дружніми» відносинами Болгарії та СРСР. У деяких випадках болгарська сторона про своє прибуття не повідомляла представників «Інтуриста» чи інших організацій в Україні, що робило митників заручниками такої дружби [7, с. 198]. Не менш серйозною проблемою Одеси ставала

контрабанда, зацікавленими учасниками якої були громадяни обох держав [7, с. 200–201].

З 1960-х рр. «Супутник» проводив моніторинг своєї діяльності і його результати узагальнював у доволі розлогіх звітах. Київське відділення Бюро публікувало такі звіти окремими брошурами, призначеними для «внутрішнього вжитку». У таких звітах болгари поставали однією з найбільш лояльних іноземних гостей, і по кількості позитивних відгуків і характеристик є одними з лідерів [15, арк. 128–130, 151–153; 17, арк. 6–8], що доводять й документи ЦК КПУ [13, арк. 92, 102]. Критичні зауваження, як правило, фіксувалися за туристами з країн Заходу. Головний критерій, за яким оцінювалися групи, – їх лояльність до СРСР, його влади, політики.

Відхилення від такої лояльності ставали предметом уваги радянських владних органів, про що свідчить звіт гіда-перекладача В. Ніколової, яка супроводжувала «Потяг дружби» з Болгарії 8–20 серпня 1971 р. [16]. Її звіт було направлено з Комітету молодіжних організацій УРСР – складової Комітету молодіжних організацій СРСР, заснованого у 1956 р. як громадська організація, що опікувалася міжнародними молодіжними зв'язками, до ЦК ЛКСМУ. Звіт було підписано 25 вересня, і, ймовірно, мав попередню історію, яка обумовила появу окремої справи. Цей звіт опубліковано повністю як додаток до статті. Маршрут «Потяга дружби» пролягав з Болгарії через Україну до Москви й Ленінграда, в зворотному напрямі також через Україну, зокрема Одесу. Загальна кількість туристів – 297 осіб, поділених на 9 груп, які склалися з офіцерів Болгарської народної армії, курсантів військових училищ з міст Шумен, Тирново, Плевен, Софія, а також викладачів військових закладів, дружин керівників груп та офіцерів. Поведінка та висловлювання критичного змісту з боку найбільш, здавалося б, підготовленої у політичному та ідеологічному сенсі частини болгарського суспільства, – армії, привернули увагу гіда-перекладача і «дали хід» справі.

За словами В. Ніколової, довелося докладати багато зусиль, щоб організувати групи, у чому не змогли допомогти керівник потяга полковник Різів та його помічник підполковник Желев. «Скромний по натурі» Різів «не користувався авторитетом і вважав, що заходи виховного і пропагандистського змісту не варто проводити під час туристичної подорожі» [16, арк. 6]. Одним з перших аргументів, який доводив «проблемність» групи, стала статистика відвідування запланованих програмою місць, кожне з яких

було невід'ємною складовою затверджених відповідними органами маршрутів. Так, панораму «Бородинська битва» відвідали 25 з 35 туристів, «Музей Революції» в Ленінграді – 150 із 297-и, «Могили Невідомого солдата» в Києві – «тільки» 200 осіб з 297-и, частина болгар проігнорували меморіал на Піскарьовському кладовищі у Ленінграді [16, арк. 6]. Кульмінаційною подією, яка спровокувала конфлікт туристів з гідами, стало перебування в Одесі, де організатори не змогли забезпечити умови, на які розраховували туристи. Відверта критика програми перебування поряд з антирадянськими висловлюваннями гостей не могли не викликати реакцію перекладачів. Занепокоєння викликала й мовчазна підтримка групою такої не гідної поведінки окремих офіцерів: «Вони залишилися пасивними спостерігачами і слухачами добірних лайок своїх вихованців на адресу нашої країни...» [16, арк. 12].

Проблеми в організації подорожей, зокрема побутові, не варто вважати притаманною тільки туристичній галузі СРСР, не менше їх було й в болгарському сервісі, який, однак, був більш якісним і гнучким до запитів туристів [6, с. 154]. Увагу привертає саме зміст туристичних програм та їх супровід, перенасичених радянськими ідеологемами. Та й болгарська сторона не поступалася використанню туризму як засобу їх пропаганди і культивування [6, с. 151]. Причини жорсткої реакції болгар можна шукати й у більш прозаїчних речах – бажанні провести час відпустки в іншій, не заполітизованій, атмосфері, приділити час буденним речам.

Предметом окремого дослідження стали матеріали діяльності Київського «Супутника» за один рік – 1986-й. Це 56 звітів гідів-перекладачів болгарських груп, маршрути яких проходили Україною або через Україну [18]. Переважна їх частина – формалізовані бланки, які заповнювалися від руки (у деяких випадках звіти повністю написані від руки), які містять відомості про час подорожі, склад групи, терміни перебування, маршрут руху. Найбільш оригінальна їх частина – характеристика керівника групи та самої групи, відгуки туристів щодо програми, обслуговування, питання, власні зауваження гіда. Особливість деяких гідів-перекладачів для груп з Болгарії полягала в тому, що вони належали до етнічних болгар, переважна частина яких мешкала і мешкає сьогодні в Одеській області.

Опрацювання звітів дозволяє відтворити «образ» болгарського туриста (очима гіда-перекладача) та розкрити специфіку подорожей та

сприйняття ними радянської дійсності, її українського виміру. Зважаючи, що туристи приїздили по лінії «Орбіти» (болгарського аналога «Супутника») й «Супутника», групи були молодіжними, але у деяких групах вікова амплітуда коливалася від 14 до 50 років, хоча основний склад був молодіжним – 16–25 років. Як правило, це були цільові групи, однорідні за професійною або соціальною ознакою, місцем комплектування. Групи мали різні програми перебування в СРСР, що обумовлювало й характер поїздки, – ознайомлювальна, спеціалізована, «по лінії побратимських відносин». Пропонувалися й змішані маршрути, коли, наприклад, до ознайомлювальної подорожі включалося відвідування міста-побратима. На середину 1980-х рр. таким побратимськими відносинами були пов'язані 11 регіонів (областей і округів) України і Болгарії. Стосовно чисельності груп, то у середньому вона складалася з 35 осіб. Тобто число болгарських туристів з 56 груп, які відвідали Україну через «Супутник» сягало 1960 осіб. До них необхідно додати два «Потяги дружби» чисельністю понад 300 осіб. Стосовно учасників одного з потягів – учнівську молодь, то програма їх перебування за багатьма пунктами співпадала з програмою «Потягу дружби» 1971 р. [18, арк. 17–19 зворот], та обійшлася без критичних зауважень. В другому випадку «Потяг» включав переїзд до міст-побратимів в Україні та РРФСР [18, арк. 106–110], був надзвичайно насиченим «ідейно-політичними» заходами і зустрічами, частину з яких не вдалося реалізувати.

Засобом пересування слугував переважно потяг, автобус (часто – власний з Болгарії), рідше – літак. Потягом в'їжджали в Україну або через Чоп з боку Угорщини або Унгени з боку Румунії. Іноді транспортні засоби комбінувалися. Найбільш популярні маршрути: Унгени – Москва – Київ – Вадул-Сірет; Унгени – Москва – Київ – Унгени; Москва – Ростов-на-Дону – Київ; Одеса – Суми – Київ; Москва-Київ; Тернопіль – Київ – Кишинів – Одеса; Чоп – Рівне – Київ – Одеса – Ляушени; Київ – Волгоград – Москва; Москва – Ленінград – Київ – Унгени. Літаком з Софії подорожували маршрутом Москва – Ленінград – Москва – Київ.

Керівники груп з Болгарії у більшості випадків не уперше були за кордоном, в СРСР, мали досвід знайомства з балканськими сусідами, зокрема з Югославією, Туреччиною, Грецією, а також із Польщею, Румунією, Східною Німеччиною, Чехословаччиною, Австрією, Італією, дехто бував в Австралії. Не більше 15 відсотків воло-

діли російською, в основному – шкільні учителі. У такому випадку на гίδα-перекладача покладалася головна задача налагодження комунікації із болгарськими туристами. Частина керівників (близько 20-и відсотків), інших членів груп, були не вперше в СРСР, і мали можливість порівняти стан радянського сервісу у попередні роки, про що залишали схвальні відгуки [18, арк. 63 зворот, 103].

Та зауваження залишалися. Так, «шкунтильгав» сервіс в Москві та Ленінграді, в окремих випадках туристи були готові доплатити за більш комфортні номери, але цього не передбачали правила [18, арк. 45]. Стосовно харчування висловлювалося прохання більше подавати національних українських страв, якими вважали «борщ, пельмені, пиріжки» [18, арк. 21 звор.], подавати влітку напої охолодженими (а не теплими), покращити якість харчування (стосувалося ресторанів Москви і Ленінграда) [18, арк. 105].

Найбільше нарікань викликали програми перебування, перенасичені відвідуванням різних місць, у першу чергу це стосувалося виробництв та обов'язкових музейно-меморіальних комплексів. Нестача вільного часу та прохання його додати до програм – найпоширеніше зауваження і прохання [18, арк. 45 зворот, 65, 109, 112 зворот, 113]. Один з автобусних маршрутів болгар прозвали «штрафним»: переїзд дорогою Болгарія – Кишинів – Одеса – Київ – Болгарія забирав багато часу в дорозі, що поряд з цільовими візитами, не давало змоги відпочити навіть фізично [18, арк. 56, 76]. Щодо програми, то лунали побажання наповнити її відвідуваннями історико-культурних пам'яток, наприклад, Петергофа, Києво-Печерської лаври, відвідуванням театрів, концертів, цирку [18, арк. 29 зворот, 101 зворот, 109]. Поряд з цим, позитивні відгуки стосувалися панорами «Бородінська битва», музею Великої вітчизняної війни у Києві [18, арк. 14, 19].

Яка частина програм перебування компенсувала певні їх недоліки, – то це не формальні зустрічі з дискотеками і можливістю поспілкуватися, що мало особливо схвальні відгуки у молоді. Організаторами таких «Вечорів дружби» виступали райкоми комсомолу, представники міст-побратимів. У такому разі туристичні подорожі ставали найкращим засобом впливу і пропаганди, і якнайкраще сприяли налагодженню особистих ширих взаємин. Майже половина з груп складалася з учнівської молоді – старшокласників, студентів технікумів, які висловлювали захоплення подорожами до СРСР [18, арк. 79, 113, 114].

Одна з цікавих для дослідження частин звіту – поширені питання від туристів. Іноді вони були пов'язані із зауваженнями або побажаннями і стосувалися практично усіх сторін життя в СРСР, Україні – від побутових, соціальних до політичних. Першість мали питання про зарплатню в СРСР, зокрема різних категорій населення; про кордони усередині СРСР – чи потрібна віза для їх перетину, окремі документи, щоб поїхати до якоїсь республіки. Часто цікавили про пільги ветеранам Великої вітчизняної війни та їх дітям, пільги молодим родинам, хто має право на житло, умови вступу у виші СРСР. Поширеним було питання про можливість виїзду за кордон та ставлення молоді до західної культури. Щодо молоді, то болгарські ровесники цікавилися, де молодь відпочиває, «адже дискотеки й ресторани зачинаються рано – не пізніше 11 вечора» [18, арк. 34, 109].

Було поставлено декілька питань «національного» змісту: про викладання українською мовою та обов'язковість її вивчення у школах [18, арк. 21, 67]; ставлення до німців та почуття до них, «коли вони відвідують священні для вашого міста місця» [18, арк. 101], національний склад населення Одеси [18, арк. 97]. «Провокативних» питань, на кшталт такого, були одиниці: «Ви говорите, що національне питання у вас вирішено, чому ж ми у Прибалтиці відчули упереджене ставлення до тих, хто говорить російською?» [18, арк. 43]. Цікавила й болгарська тема: «Чому всі вважають Болгарію 16-ю республікою?», «Чому по телебаченню немає болгарських передач» [18, арк. 109] (імовірно питання виникло, зважаючи на наявність радянських програм в Болгарії); «У яких навчальних закладах вивчають болгарську мову?» [18, арк. 28].

У пам'яті та свідомості частини болгар певне місце посідала особа Сталіна, що також відбилося на змісті побажань і питань:

«Хотілося б побачити в музеї Великої Вітчизняної війни бюст Сталіну чи пам'ятники на його честь, вулиці»;

«Як змінилось ставлення до Сталіна у зв'язку із останніми подіями в країні?» (імовірно йшлося про початок «перебудовних» процесів в СРСР);

«Що молодь знає про життя Сталіна?»;

«Чому тов. Сталін похований не в мавзолеї?».

Зважаючи на те, що 1986 рік – другий рік «перебудови» в СРСР, яка була сприйнята болгарським керівництвом без ентузіазму й прагненням дистанціюватися у цьому від радянської політичної еліти, цікавились реформами в СРСР (зокрема

антиалкогольною кампанією) та ставленням до них та до Горбачова [18, арк. 77 зворот, арк. 85].

Чорнобильська катастрофа не стала перешкодою для прийому іноземних туристів в СРСР. Одна з болгарських груп з 42 осіб із Сілістри – міста-побратима Хмельницького, саме у дні аварії – 24 квітня – 4 травня, переїздила маршрутом Чернівці – Вінниця – Хмельницький – Київ – Одеса [18, арк. 24–28 звор.]. Крім 33 працівників сфери зв'язку, які купували путівки самостійно, семеро студентів отримали їх як нагороду за роботу у будівельному загоні. Уперше питання про аварію зафіксовано у звіті про групу, яка перебувала в Україні протягом 13–24 травня і подорожувала маршрутом Унгени – Київ – Харків – Суми – Москва. Болгарські туристи були з Враци – міста-побратима Сум, що обумовило включення його до маршруту. Питання про Чорнобильську аварію поставив керівник групи: «До нас доходили чутки, в основному, від югославів. Вони говорять, що це дуже небезпечно для людей. По моєму, вони просто сіють паніку». Інший запис: «Це, без сумніву, страшна аварія, але американські ракети, розташовані у деяких європейських країнах, несуть набагато більшу загрозу, чому вони (югослави – О. К.) говорять тільки про це?» [18, арк. 29–31 зворот]. Практично у кожному звіті, починаючи з травня 1986 р., містяться питання стосовно аварії на Чорнобильській АЕС:

«Який рівень радіації у м. Києві після аварії?»;

«Що робиться для ліквідації осередку зараження у Чорнобилі?»;

«Чи були випадки паніки в Києві у зв'язку із аварією на Чорнобильській АЕС?»;

«Які заходи безпеки були вжиті у Києві після аварії на ЧАЕС?»;

«Чи небезпечний рівень радіації? Де діти проводять канікули?»;

«Чи давала Алла Пугачова благодійні концерти для жертв Чорнобиля?»;

«Чи відчувається зараз радіація і в яких містах?»;

«Чи є небезпека радіаційного зараження для туристів?»;

«Який зараз рівень радіації у Києві?».

Найчастіше туристів цікавило питання, що зроблено для убезпечення населення від наслідків аварії. Чорнобильська катастрофа стала серйозним випробуванням для європейських туристичних ринків, не тільки в СРСР, а й болгарського, який втратив значну частину туристів з різних країн, зокрема соціалістичних, а туристичні оператори в СРСР та Болгарії, не ознайомлені із

загрозою радіаційного зараження, вважали, що її «роздуває» Захід [6, с. 155–156]. Більш того, протягом травня 1986 р. у Києві українське компартійне керівництво організовувало зустрічі із журналістами багатьох європейських країн, представниками туристичних фірм, з метою довести марність їх хвилювань [13, арк. 13–15].

Серед питань, на які гід-перекладач не змогла дати відповідь і зобов'язана була це вказати: «Коли у Росії почала вироблятися цегла? Скільки в СРСР є діючих чоловічих монастирів?» [18, арк. 101].

Випадки неналежної поведінки болгарських туристів були рідкістю. Окремі скарги гідів були зумовлені організаційними проблемами, не виконанням запропонованих у програмі заходів. Наприклад, один з керівників груп в Москві, коли туристи не змогли потрапити до мавзолею, позаяк той був закритий для відвідувачів, вимагав компенсувати це відвідуванням одного з найдорожчих ресторанів – «Сьоме небо» (в Останкінській телевізійній башті) [18, арк. 107]. У Ростові-на-Дону болгарських гостей не чекали, і «не вийшло дружнього спілкування» [18, арк. 108]. Фіксувалися факти крадіжки грошей і речей [18, арк. 59, 88, 105], у різних містах траплялися громадяни, які «підходили до болгар і просили щось продати» [18, арк. 105].

Варто підкреслити, що висловлені зауваження, побажання як гідів, так і туристів, ставали підставою для реагування. Так, за дорученням ЦК КПУ на початку 1987 р. було проведено перевірку роботи більшості туристичних відомств України з метою виявлення таких недоліків та їх усунення [14, арк. 36–37]. У цілому, «проблемна» частина звітів значно поступається позитивним відгукам і характеристикам. В українській частині програм особливе враження справляв Київ, де, за висловом одного з туристів, «почувалися, як в 16-й республіці» [18, арк. 32 зворот], болгарські туристи висловлювали зацікавлення національною культурою та традиціями українців, називали Україну «багатою і гарною республікою».

Висновки. Дослідження болгар як туристів не мало на меті спростувати наявність дружніх відносин НРБ та СРСР, українців і болгар, а звернути увагу на їх неоднозначність, складність, залежність від багатьох політичних, економічних та соціальних проблем обох держав, нав'язування владою певних ідеологем та наративів. Звіти гідів-перекладачів болгарських груп без сумніву є специфічним джерелом, де перед авторами стояло завдання збалансувати «вічну дружбу» та допустиму об'єктивність характеристик. Матері-

али ЦДАГОУ долають деякі стереотипи стосовно радянсько-болгарських, українсько-болгарських відносин, як абсолютно «безхмарних». Це, своєю чергою, дозволяє інакше сприймати Болгарію та власне болгар – різних за смаками, вподобаннями, настроями та інтересами. Деякі болгарські туристи частіше бували за кордоном, мали більш якісний сервіс у власній країні, тому очікували відповідного в СРСР. Поряд з цим, звіти свідчать й про належний рівень обслуговування, який влаштовував більшість болгарських гостей. Документи демонструють високий ступінь задеїдеологізованості, заполітизованості туристичної індустрії, при чому не тільки в СРСР, а й в Болгарії. Ця обставина поряд з зростанням невдоволення іншими сторонами відносин у «соцтаборі», спричиняла антирадянські, критичні висловлювання болгар. Більшість маршрутів обмежувалися великими містами, зокрема, столицями. Подорожі до регіонів обумовлювали у першу чергу побратимські зв'язки, де «народна дипломатія» компенсувала недоліки програм.

* * *

Документ, який публікується як додаток до статті, представлений мовою оригіналу. Текст звіту, надрукований на друкарській машинці, збережено без змін, за винятком окремих граматичних помилок або одруківок, які виправлено.

[Вхідна дата документу – 24 грудня 1971 р.]

Напис від руки – «Терміново ознайомити секретарів ЦК»

Таємно

Секретаріату ЦК ЛКСМУ

Подаємо для інформації витяг із звіту гід-перекладача Київського відділення БММТ «Супутник» тов. Ніколової В. М., яка супроводжувала з 8 по 20 серпня 1971 року поїзд Дружби з Народною Республікою Болгарії.

Комітет молодіжних організацій УРСР

В состав поезда Дружбы входили, в основном, молодые офицеры БНА, курсанты высших военных училищ (из городов – Тырново, Шумен, Плевен, София) и несколько гражданских лиц – преподавателей соответствующих училищ, жён руководителей групп и других офицеров.

Программа пребывания была выполнена полностью, туристы остались очень довольны увиденным и услышанным, но всё же многие из них не

являлись на посещение мероприятий. Например, из 35 человек группы №1 посетили Бородинскую панораму – 25 чел. (и это одна из организованных групп). Также картина повторилась и в Ленинграде. Из 297 чел. Поезда музей Революции посетили 150 человек. В Киеве на возложении венков у могилы Неизвестного солдата присутствовали лишь 200 человек. Чтобы организовать группы на мероприятия пришлось немало сил приложить переводчикам. Каждый день вечер мы обсуждали прошедший день и решали каким образом организовать группы на выполнение программы следующего дня. Несколько раз на эту тему я беседовала с полковником Ризовым (руководителем группы) и его помощником подполковником Желевым, но положительных результатов не добились. По своим личным качествам они не могли организовать людей на выполнение экскурсионной программы. Скромный по своей натуре и не настойчивый полковник Ризов не пользовался должным уважением и авторитетом у курсантов. Он не умел довести до сведения руководителей групп всю важность проводимых мероприятий и участия в них молодых офицеров и курсантов БНА. Почему-то он считал, что воспитательную работу, а тем более пропагандистскую, среди участников не обязательно проводить во время туристской поездки:

- Они так много читали и слышали о Советском Союзе.
- Но они же не видели.
- Кому надо, посмотрят.
- А остальные?
- Не волнуйтесь, остальные найдут, чем заняться.

В такой обстановке трудно было работать с группами, с руководителями.

Неоднократно я встречалась с руководителями группы, чтобы поговорить о цели поездки, о выполнении программы, о том, что они больше всего хотели бы посмотреть, кроме предлагаемой программы, и от чего они отказываются. Почему группы так пассивны, без энтузиазма, без особого интереса посещают мероприятия. Ответ был один: «Они всё знают».

Очень неприятно было смотреть на колонну участников на Красной площади во время возложения венков у мавзолея В. И. Ленина. Вид у некоторых был такой, как будто они вышли на прогулку по бульвару. Не было впечатления, что это идут воины. В Ленинграде накануне посещения Пискаревского кладбища состоялся особый разговор с руководителями групп. И опять же человек 60 не посетили кладбище.

Что касается спецпрограммы, то она была выполнена. В Москве группа авиаторов посетила музей авиации в Монино, в Ленинграде – авиачасть, в Киеве – высшее инженерно-авиационное военное училище. Эту группу считаю необходимым особо отметить. Отличались авиаторы вместе с пограничниками отменной организованностью (руков. капитан Димитров – инструктор по комсомолу в главполитуправлении), дисциплинированностью, пониманием того, насколько важно им узнать больше, чем знали. Они увезли с собой на родину отличные впечатления о Москве, Ленинграде, Киеве, Одессе, о людях, с которыми встречались, а встреч было немало.

Остальные участники поездки посетили Ленинградское высшее артиллерийское училище им. С. М. Кирова, высшее зенитное училище. Везде гостей принимали на уровне делегаций. Как правило, встречали начальник училища, начальник политотдела, заведующие кафедрами. Гости знакомились со структурой училища, с учебной работой, подготовкой кадров, работой партийной, комсомольской организаций, с учебной базой. Немало внимания было уделено рассказам о воспитании высоких моральных качеств будущего воина-специалиста, патриота, интернационалиста.

С таких встреч большинство участников поездки уходило взволнованные, полные впечатлений, но сколько стоило труда обеспечить присутствие туристов на подобных мероприятиях. Насколько это было сложно, можно представить, если только знать некоторые факты поведения, высказывания отдельных лиц и даже групп.

Многие из них не желают знакомиться с нашей действительностью, проявляя при этом этакое обывательское отношение ко всему, чего достиг наш народ, что имеет Болгария сегодня, благодаря этим достижениям. Скептически относятся ко всему, что им показывают и рассказывают. Сержант Динев высказался: «Если бы не мы в 1920 годы, вы бы все умерли с голоду. И вообще дали вам христианство, иначе не было бы Киевской Руси. Я болгарин и не желаю кормить Союз помидорами». Разумеется, высказывается недалёкий человек. Но возникает вопрос, почему подобные высказывания всё чаще и чаще можно слышать от болгарских туристов. И говорят это люди, которые считаю, что они и только они – истинные патриоты Болгарии, люди со сформировавшимися взглядами, характером, убеждениями.

Майор Рачо Михайлов (5 гр.), член БКП, преподаватель высшего военного училища им. Г. Димитрова в г. Шумен, как-то в беседе сказал: «Вечная

дружба. Мы о ней много говорим. Какое мне дело до того, что говорили наши прадеды. Я хочу сейчас всё иметь у себя в Болгарии. Не хочу, чтобы за бесценок вывозили вам сигареты, виноград и пр. Меня не интересует политика СЭВ». Это говорит человек, который воспитывает будущего воина Народной Армии. Естественно, отсутствие всякого воспитания тут налицо. Очевидно, из-за таких вот, казалось бы, незначительных нюансов приходится с каждым годом всё сложнее работать с болгарскими туристами.

Один из офицеров высказался таким образом: «А что мне делать на Пискарьевском кладбище? Насколько мне известно я там ничего не потерял. Черный хлеб едите и хвастаетесь своими достижениями. Мой народ ест белый и каждый вечер посещает рестораны. Ваша «вечная дружба» держится на том, чтобы мы вас кормили». Подобные высказывания не единичны. Некоторые вещи, происходящие в группах были более, чем странны и непонятны. Если исключить отсутствие торжественного обеда в Москве 9. IX, поездку в плацкартных вагонах из Ленинграда в Киев, то вся программа пребывания в СССР прошла очень хорошо. Но чувствовалось, что всё-таки чем-то недовольны, какая-то часть туристов всё время становилась в позу «ворчливой свекрови». Состояние в Москве ещё можно было объяснить. Очень мало поменяли денег и некоторые постоянно находились в бегах, изыскивая пути приобретения советских денег. Но в последующих пунктах пребывания по этому вопросу несколько поостыли. И всё-таки недоброжелательность со стороны определённой части туристов чувствовалась. Всё стало ясным в Одессе. Из Киева в Одессу группы были отправлены двумя поездами, чтобы не ехать в плацкартных вагонах. Первые 120 чел. в Одессе должны были разместиться в кемпинге «Интуриста» в пригороде. Это небольшой городок из домиков со спальными комнатами на 2-х человек. Очень хорошие комнаты, удобные. Вполне соответствующие договорной программе.

Группы курсантов из г. Шумена наотрез отказались размещаться в кемпинге. В это время в Одессе шёл проливной дождь. Никто не вышел из автобусов. Никакие доводы переводчиков, руководителей групп (некоторых), представителя Одесского отделения БММТ «Спутник» не были приняты во внимание. На вопрос «Почему не хотите размещаться?» ответ не был получен. Только одно – хотим жить в гостинице. В этот период в Одессе не было ни единого свободного места. После

размещения остальных групп снова поехали в кемпинг. Группы курсантов продолжали сидеть в автобусах. На экскурсию поехали с вещами. После осмотра города Ризов собрал совещание коммунистов, после чего 3 группы разместились, а одна группа упорствовала, и только после того, как я заявила, что по прибытии в Болгарию за простой автобусов придётся платить валютой и об этом инциденте придётся заявить в консульство, группа разместилась в кемпинге. Оказалось, что заводитой данного неприятного случая был всё тот же майор Р. Михайлов. Его поддерживали руководитель 4 группы подполковник Стас Боянов – человек, которого интересовали только магазины, только удовлетворение желаний и интересов его супруги, лейтенант Христо Чеченов из 6 группы и др. офицеры. Всё это сопровождалось нелестными по адресу наших партий, правительств, по адресу нашей молодёжи. Это взбунтовавшуюся толпу полковник Ризов не мог обуздать.

Руководство следовало в Одессу следующим поездом и руководитель первых четырёх групп полковник Дончев предпочел остаться в стороне, предоставить возможность Михайлову и Чеченову подготовить группы к пребыванию в Одессе. Эти же группы сорвали посещение музея Одесского военного округа. На вопрос, почему всё это произошло, полковник Ризов смог только ответить: «У него (Михайлова) двоюродный брат генерал Владов. Вот он и распоясался».

Но кроме Михайлова в группах были и др. офицеры. Они остались пассивными наблюдателями и слушателями отборных ругательств своих воспитанников по адресу нашей страны. Были обруганы две переводчицы. Я считаю, что только несерьёзное отношение к своим обязанностям руководителей групп, непонимание своей роли в воспитании будущего офицера Народной Армии, может привести к тому, что люди, подобные Михайлову, могут увести толпу за собой. А за ним может постоять кто-то посерьёзнее.

Работали с группами переводчики из отделений «Спутник» г. Ленинграда, Одессы, Киева. Были организованны, добросовестно относились к своим обязанностям, подчас им не доставало опыта, но с работой справлялись.

Сопровождающий поезда Дружбы
гид-переводчик В. Николова
25. IX. 71.

ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 801.
Арк. 5–12.

Список літератури:

1. Багдасарян В. Э., Орлов И. Б., Мазин К. А., Федюлин, А. А. и Шнайден Й. Й. *Советское зазеркалье. Иностранный туризм в СССР в 1930–1980-е годы*: Учебное пособие. Москва: ФОРУМ, 2007. 256 с.
2. Зінченко В. А. Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х рр. ХХ ст. (на основі діяльності «Супутника»): Автореф. дис. ... канд. іст. наук – 07. 00. 01. – Історія України. Донецьк, 2003. URL: <https://infotour.in.ua/zinchenko-1.htm>
3. Злагодух Г. В. Форми культурно-дозвілєвої роботи БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ з іноземними туристами (70-ті роки ХХ ст.). *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 19. Т. 2 / упоряд. В. Г. Виткалов. Рівне : РДГУ, 2013. С. 214–220.
4. Знаменська М. В. Участь Української РСР у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму в галузі туризму (70-і – початок 80-х рр.). *Український історичний журнал*. 1986. № 1. С. с. 123.
5. Иванова М. Държавният туризъм и изграждането на социалистическия образ и стереотип на «българското» – 70–80-те години на ХХ в. «Балкантурист» : запазената марка на НРБ : Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен «доктор». София, 2016. 26 с.
6. Каковкіна О. М. Особливості розвитку міжнародного туризму у Болгарії у 1970-х – на початку 1990-х рр. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ, 2015. Вип. 1–2 (зима–весна). С. 149–157.
7. Каковкіна О. М. Чорноморський напрям радянсько-болгарських відносин наприкінці 1960-х рр.: політика, торгівля, туризм і контрабанда. *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*. Дніпропетровськ, 2015. С. 196–204.
8. Орлов И. Б., Попов А. Д. *Сквозь «железный занавес» See USSR!: Иностранные туристы и призраки потёмкинских деревень*. Москва: Издательский Дом Высшей школы экономики, 2018.
9. Попов А. Д. Народная Республика Болгария как объект зарубежного туризма советских граждан. *Дриновський збірник*. Т. 4. Харків, 2011. С. 302–309
10. Радченко О. М. «Інтурист» в Українській РСР: структура, кадри, основні напрями діяльності (60–80-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. Черкаси, 2011. 20 с.
11. Сокол Т. Г. Характеристика структури туристичної галузі СРСР в 70–80-х рр. ХХ ст. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Вип. 1: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура»: У 2-х ч. К., 1998. Ч. 2. С. 230–250.
12. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. *Історія туризму в Україні : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Вища школа, 2002. 194 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2450. 154 арк.
14. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3026. 62 арк.
15. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 563. 257 арк.
16. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 801. 12 арк.
17. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 1689. 43 арк.
18. ЦДАГОУ. Ф. 7. Оп. 20. Спр. 3883. 115 арк.
19. Hornsby R. Strengthening Friendship and Fraternal Solidarity: Soviet Youth Tourism to Eastern Europe under Khrushchev and Brezhnev. *Europe-Asia Studies*. 2019. 71 (7). pp. 1205–1232. URL: <https://eprints.whiterose.ac.uk/129340/3/Hornsby%20revised%20article.pdf>

Kakovkina O.M. BULGARIAN TOURISTS IN REPORTS OF SOVIET GUIDES-INTERPRETERS

The article is devoted to Ukrainian-Bulgarian tourism ties of the 1960s–1980s. Turning to the topic is due to the understudied nature of this research direction and the problem of weak representation in scientific research of Ukraine's place in Soviet-Bulgarian relations. The source basis of the survey was a set of sources that were stored in the funds of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, in particular, materials on the activities of the Kyiv branch of the Bureau of Youth Tourism "Suputnyk". The report documents of the largest Ukrainian branch of the tourist bureau are analyzed, the informational potential of the reports of guides-interpreters who accompanied groups of Bulgarian tourists traveling in or through Ukraine is revealed. The results of the study indicate the multidimensional nature of relations between Ukraine and Bulgaria in the tourism field. The image of a "friend" in relation to Bulgaria, propagated by Soviet and Bulgarian propaganda, contradicts the information of the sources used. Their interpretation reveals portrait of Bulgarians, not emasculated, and their attitude to Soviet realities. In the sources, there is criticism from the side of Bulgarian tourists regarding the ideological nature of the programs for visiting the USSR, their overloading with military-patriotic themes and constant

reminders of the «eternal» Soviet-Bulgarian friendship. The subject of a more thorough study was 56 reports of guide-interpreters of the Kyiv branch of «Suputnyk» for one year – 1986. Their content reflects both quantitative indicators and characteristics of groups, feedback on the program, service, questions, remarks and wishes of tourists. Comprehension and generalization of the information presented in the reports indicates higher requests of Bulgarian tourists in the service, compared to previous years, desire to expand the program at the expense of cultural and artistic or entertainment events. The sentiments of Soviet «perestroika» and the tragic events of the accident at the Chernobyl nuclear power plant were reflected on their staying. One of the reports of a guide who accompanied a group of tourists from Bulgaria in 1971 is published for the first time, and which clearly illustrates the peculiarities of working with Bulgarian tourists and their attitude to the USSR.

Key words: *tourism, Ukraine, Bulgaria, USSR, Bureau of Youth Tourism “Suputnyk”.*